Bohusläns museum
RAPPORT 2018:24

Ledningsförläggning i Upperud

Arkeologisk utredning
Upperud 2:6, 7:1, 8:1, 9:5
Skålleruds socken, Melleruds kommun
Thomas Bergstrand

BOHUSLÄNS MUSEUM

Bohusläns museum
RAPPORT 2018:24

Ledningsförläggning i Upperud

Arkeologisk utredning

Upperud 2:6, 7:1, 8:1, 9:5

Skålleruds socken, Melleruds kommun

Thomas Bergstrand

BOHUSLÄNS
MUSEUM

Bohusläns museum
Museigatan 1
Box 403
451 19 Uddevalla
tel 0522-65 65 00, fax 0522-126 73
www.bohuslansmuseum.se

ISSN 1650-3368
Författare Thomas Bergstrand
Grafisk form, layout och teknisk redigering Lisa K Larsson
Omslagsbild Framsidan visar sökschakt i anslutning till Järnmagasinet, Upperud. Baksidan visar schakt med rasering från torkhuset. Foton Bohusläns museum.
Tryck Bording AB, Borås 2018
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Innehåll

Sammanfattning 7
Bakgrund 7
Landskapsbild 7
- Naturlandskap 7
- Kulturlandskap 7
- Fornlämningsmiljö 8
- Historiskt källmaterial 10
- Tidigare undersökningar 10

Syfte och frågeställningar 11
Metod 13
- Genomförande 13

Resultat 13
- Schakt 4 13
- Schakt 5 17
- Schakt 28–29 17
- Skållerud 73:1 17

Slutsatser samt åtgärdsförslag 18
Referenser 20
Tekniska och administrativa uppgifter 21
Bilagor 22

Figur 1. Utsnitt ur Sverigekartan med platsen för utredningen markerad.

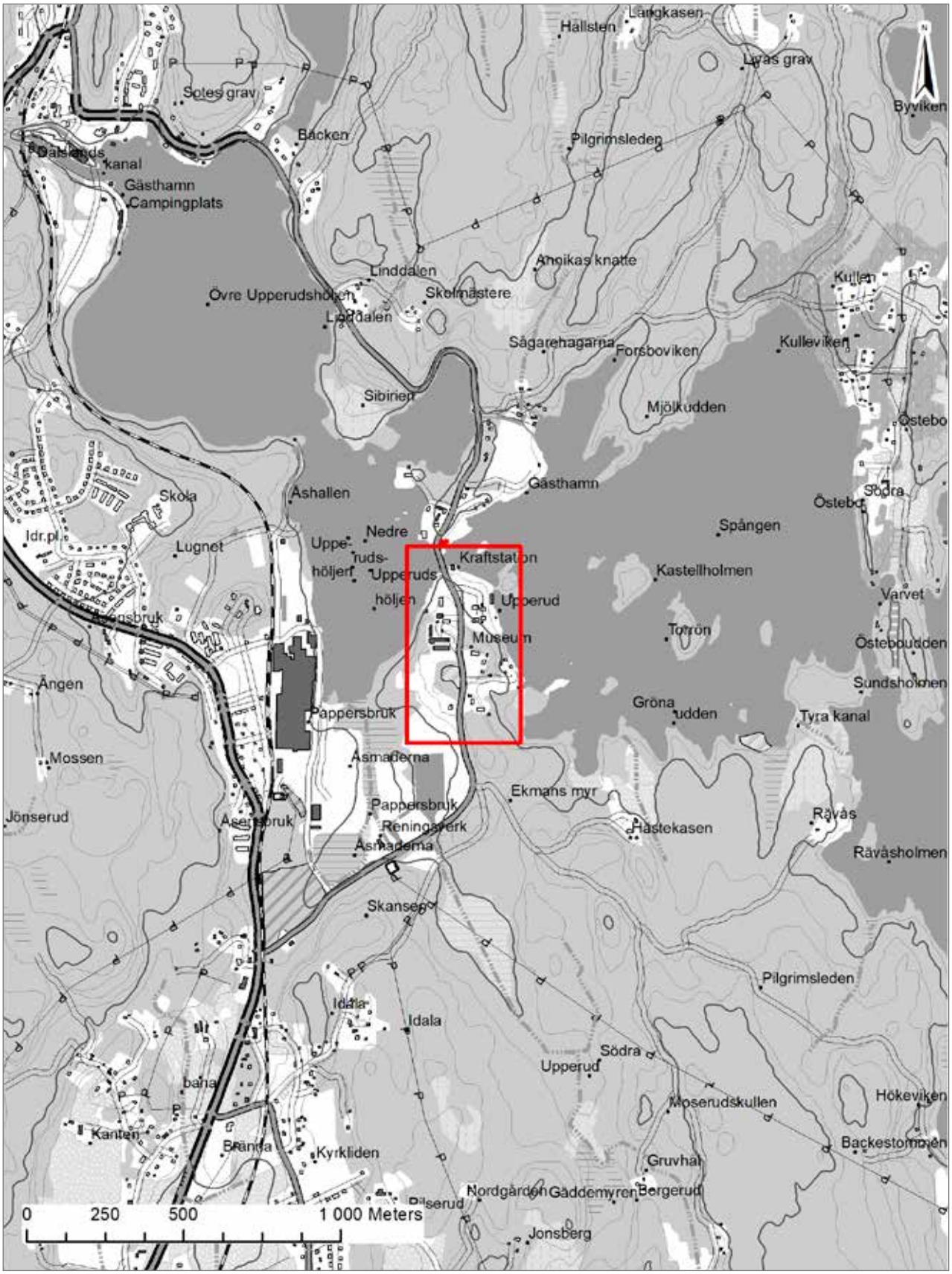

Figur 2. Utsnitt ur GSD-Fastighetskartan med platsen för utredningen markerad. © Lantmäteriet.

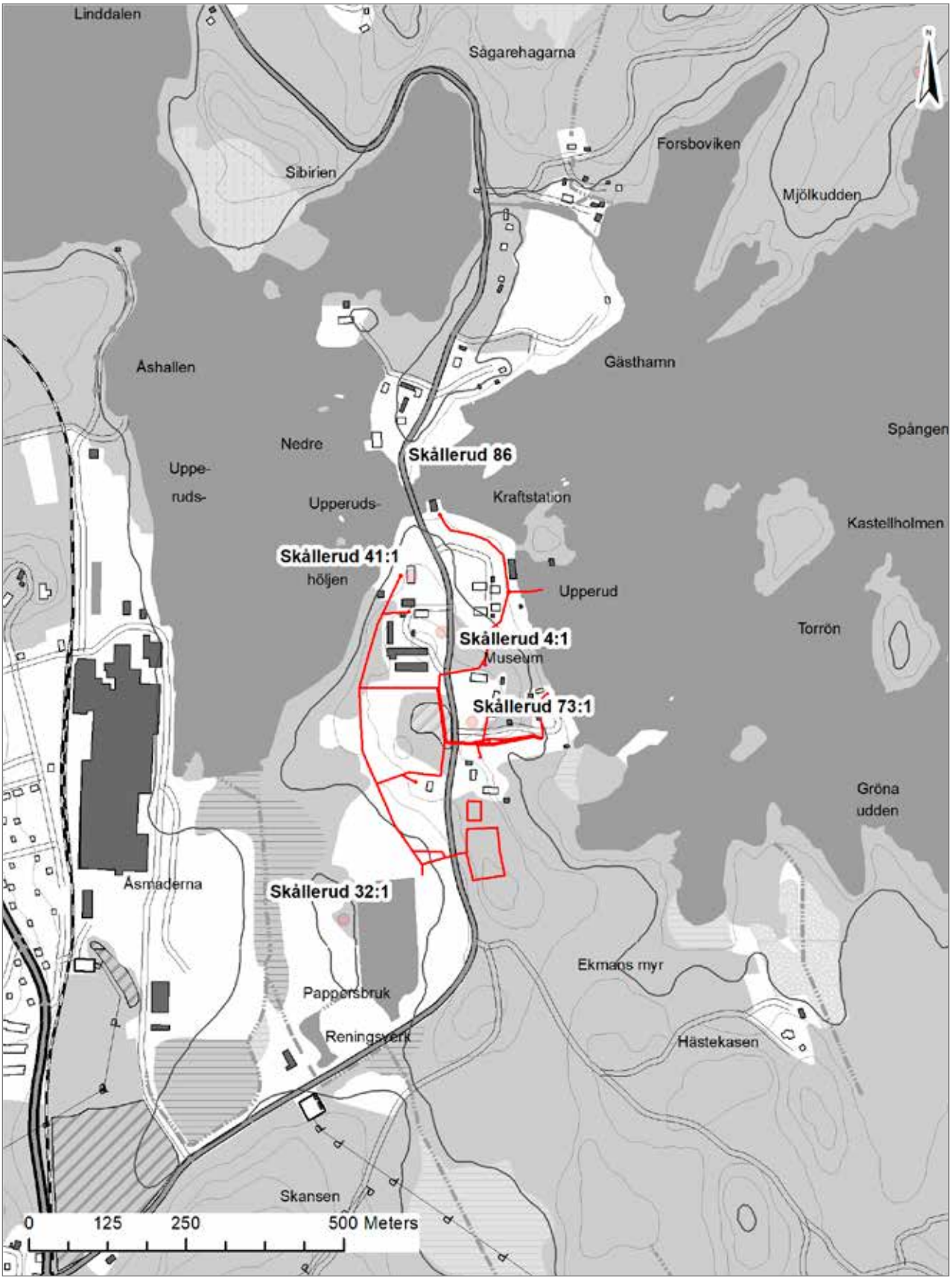

Figur 3. Utsnitt ur GSD-Fastighetskartan med översikt över utredningsområdet/ledningsförläggning samt närliggande fornlämningar markerade. © Lantmäteriet.

Sammanfattning

Under juni månad 2018 genomförde arkeologer från Bohusläns museum en arkeologisk utredning av delar av Upperuds samhälle, Melleruds kommun, med anledning av planerad ledningsförläggning. Berörda fastigheter var Upperud 2:6, 7:1, 8:1 och 9:5. Syftet med utredningen var att ta reda på om okända fornlämningar skulle beröras av det planerade arbetsföretaget. Dessutom skulle undersökare fastställa antikvarisk status för fyndplatsen Skållerud 73:1.

Utredningen genomfördes med sökschakt, vilka förlades med ledning av historiska kartor och planer. Inom tre områden påträffades lämningar från brukets forna verksamheter. I den norra delen av UO (schakt 4) påträffades byggnadslämningen efter Torkhuset/Torktornet. Väster om Järnmagasinet finns omfattande lager med järnslagg efter stångjärnsproduktionen (schakt 5). I konstparken finns grundmurar till en ekonomibyggnad/kollada som kan knytas till brukets verksamhet under tidigt 1800-tal. Bohusläns museum anser att byggnadslämningen efter Torkhuset/Torktornet skall betraktas som övrig kulturhistorisk lämning, medan de två andra fynden är fornlämning.

Under förutsättning att ledningsförläggningen genomförs enligt planerad sträckning har Bohusläns museum inga åtgärdsförslag. I det fall justeringar av sträckningen ändå är nödvändiga bör Länsstyrelsen konsulteras i första hand.

Bakgrund

Med anledning av planerad förläggning av VA- samt fiberledningar inom delar av Upperuds samhälle har arkeologer från Bohusläns museum genomfört en arkeologisk utredning (figur 1–2). Berörda fastigheter var Upperud 2:6, 7:1, 8:1, 9:5, vilket omfattar praktiskt taget hela den forna bruksmiljön. Uppdragsgivare och kostnadsansvarig var Melleruds kommun enligt Länsstyrelsens beslut 2018-05-07.

Landskapsbild

Naturlandskap

Utredningsområdet (UO) utgörs av en nord–sydlig höjdrygg som formar den södra sidan av strömfallet, mellan Upperudshöljen (uppströms) och Spången/Vänern (nedströms). Området är cirka 14 hektar stort och består till merparten av öppen tomtmark och ängsmark, och till mindre del av gles trädvegetation. Bebyggelsen är fördelad längs båda sidor av landsvägen som löper centralt genom UO och vidare över kraftverksdammen i nord.

Kulturlandskap

Dalsland är i mycket ett industrihistoriskt landskap, som spänner om en era från 1600- till 1900-tal. I Upperud finns arvet efter landskapets äldsta och största stångjärnsbruk. Den ständiga konstanten i denna typ av tidigmodern industri var tillgången till en aldrig sinande energi i form av vattenkraft. Sågar och kvarnar, med rötter i medeltid, avlöstes under 1600- och 1700-talen av de storskaliga stångjärnsbruken, initierade av framför allt en stor europeisk efterfrågan. I den ständiga jakten på vattenenergi och milsvida skogar att göra träkol av, växte bruken upp längs den långa Upperudälvens många forsar. Till de mer framgångsriska bruken hör Upperud, Bäckefors, Billingsfors, Gustafsfors och Rådanefors (figur 4).

Verksamheten vid Upperuds bruk nådde sin största omfattning under 1840-talet, varefter den hårdnande europeiska konkurrensen började ta sin tull. Bruket bytte fot flera gånger, för att parera förlust mot lönsamhet i

Bild 4. Karta med Dalslands mer framgångsrika och långlivade järnbruk.

Figur 5. Dagens vattenkraftverk och kraftverksdamm, som ägs och drivs av Vattenfall. Vy mot söder. I förgrunden syns bryggfundament i kallmurad sten, till den lastbrygga som anslöt sågverket och valskvarnen. Foto Thomas Bergstrand, Bohusläns museum.

annan typ av produktion. Man drev över tid både manufakturbruk, träsliperi (pappersmassa), tegelbruk och sågverk. Därtill fanns ett rederi vars fartyg trafikerade Vänern och Göta älv med som mest ett dussintal fartyg. 1871 upphörde stångjärnsproduktionen vid Upperud, varefter träsliperiet tog över. Först på 1950-talet upphörde även denna verksamhet och med detta avslutas brukets epok som industri (Aarsrud 2012:13ff).

En del av förklaringen till de feta åren låg i Upperuds geografiska placering; på tröskeln till Upperudälvens nedersta fors ut i Vänern (figur 5). Vänern, norra Europas största innanhav och en logistisk dröm då som nu. Bruken och malmgruvorna kring Vänern bildade en kedja med energi, råvaror, halv- och helfabrikat som sammanlänkades av sjöfarten. Slutprodukterna skeppades sedan ned för Göta älv till Göteborg, för vidare avsalu ut i vida världen. Aldrig förr och aldrig senare har Dalsland varit en så stor del av Europa som under järnbruksepoken (Edestam 1977:396ff).

Fornlämningsmiljö

På södra sidan av strömmen finns den själva kärnan i bruksmiljön. De mest imposanta byggnaderna är herrgården, de fyra så kallade smedsbostäderna och järnmagasinet. Den senare uppges till delar vara från 1750-talet medan bostäderna är uppförda under åren 1789 och 1795–99 (Edestam 1977:44f). Brukets stora produktionsbyggnad revs i slutet av 1970-talet i samband med att det nya kraftverket byggdes (figur 6).

Inom utredningsområdet (UO) finns tre objekt i FMIS: Skållerud 4:1 (vägmärke), Skållerud 73:1 (fyndplats för korphacka av bergart) och herrgårdsbyggnaden (byggnad, ÖKL). Av dessa är endast 4:1 angiven som fornlämning. På norra sidan av strömfallet, utanför UO, finns ytterligare en del av bruksmiljön; Skållerud 86 (småindustriområde) som bland annat omfattar en sågverkslämning (figur 7). Upperuds brukmiljö är dessutom riksintresse för kulturmiljö, som del av Dalslands kanal (P9).

Figur 6. Foto av det gamla träsliperiet. Okänt datum men troligen kring mitten av 1900-talet. Foto Anna-Lena Nordström, Vänersborgs museum.

Figur 7. Byggnadslämningen av Upperuds sågverk, med anslutande kajfundament (Skållerud 86). Vy mot öst. Bilden är tagen i samband med en arkeologisk förundersökning april 2017, varefter den hitre hälften av den stora grundmuren blev avriven och överbyggd i samband med renovering av kraftverksdammen. Foto Thomas Bergstrand, Bohusläns museum.

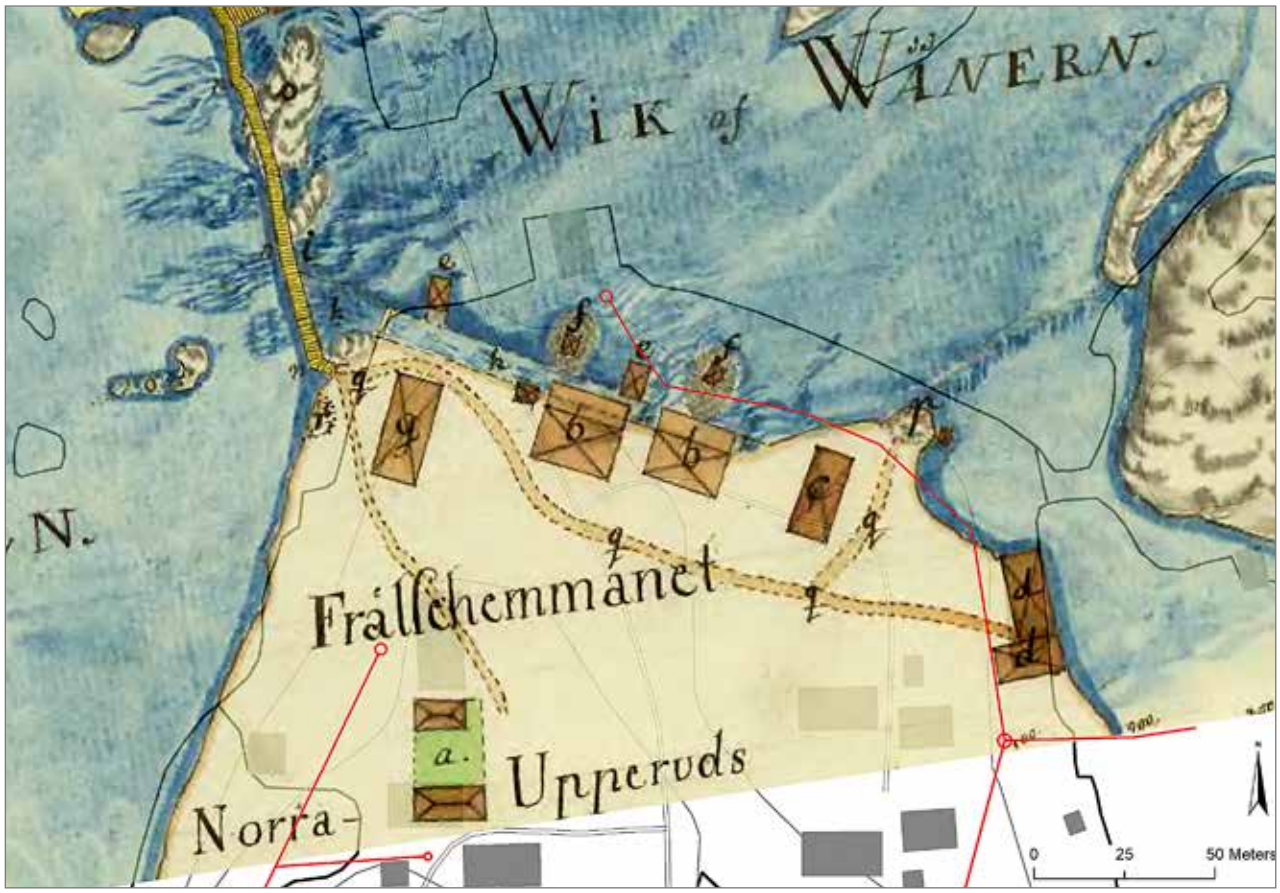

Figur 8. Geometrisk karta över Upperuds bruk, daterad 1776. Kartan är rektifierad mot ledningsförläggningen. Notera dagens strandlinje som är ett resultat av en omfattande historisk utfyllnad. Karta Lantmäteristyrelsens arkiv.

Historiskt källmaterial

I planeringen av utredningen gjordes rektifiering av historiska storskaliga kartor. Dessa är en geometrisk karta från 1776, en brandförsäkringsplan från 1811 och Ekonomiska kartan 1964. Kartöverlägget för den äldsta kartan gentemot utredningskorridoren visade på en potentiell risk för påverkan på byggnadslämningar (figur 8). Detta är vid koncentrationen av byggnaderna för två stånghammare, en verkstad, en kvarn och en mindre kammare. Även om denna karta är behäftad med ansenliga vinkelfel så är det uppenbart att strandlinjen inom det aktuella området är successivt utfyllt under brukets 300-åriga verksamhet. Kartan avslöjar också vad mycket av utfyllnad bestod av; järnslagg.

Brandförsäkringsplanen från år 1811 visar att bruket vid denna tid har expanderat med många fler byggnader (figur 9). De båda stånghammarna och verkstaden öster därom synes vara oförändrade. Därutöver är mycket nytt. Bland annat är de fyra smedbostäderna uppförda liksom flera kollador på ömse sidor landsvägen. Tre av dessa tangerades av utredningskorridoren. Dessutom fanns en konflikt söder om herrgården, där det tidigare har legat en mindre byggnad.

Slutligen Ekonomiska kartan från 1964, där många av dagens manbyggnader känns igen (figur 10). Kartan innehåller tre större industribyggnader av vilka alla är avrivna idag. Den långa byggnaden, sliperiet, övergick till att användas för elproduktion. I anläggningen installerades tre elturbiner, som drevs av bolaget Håveruds ström. Byggnaden togs ur bruk och revs i slutet av 1970-talet, då det befintliga kraftverkets uppfördes. De två andra byggnaderna är dels torkhuset, dels torktornet, som hörde till pappersproduktionens era. Dessa båda revs under slutet av 1960-talet, eller däromkring (muntlig uppgift Rolf Lundberg).

Tidigare undersökningar

2005 gjordes en kulturhistorisk byggnadsinventering av Kristina Wallman, som omfattade bruksmiljön. Inventering omfattar endast stående byggnader, och saknar således byggnadslämningar (Wallman 2005). I sam-

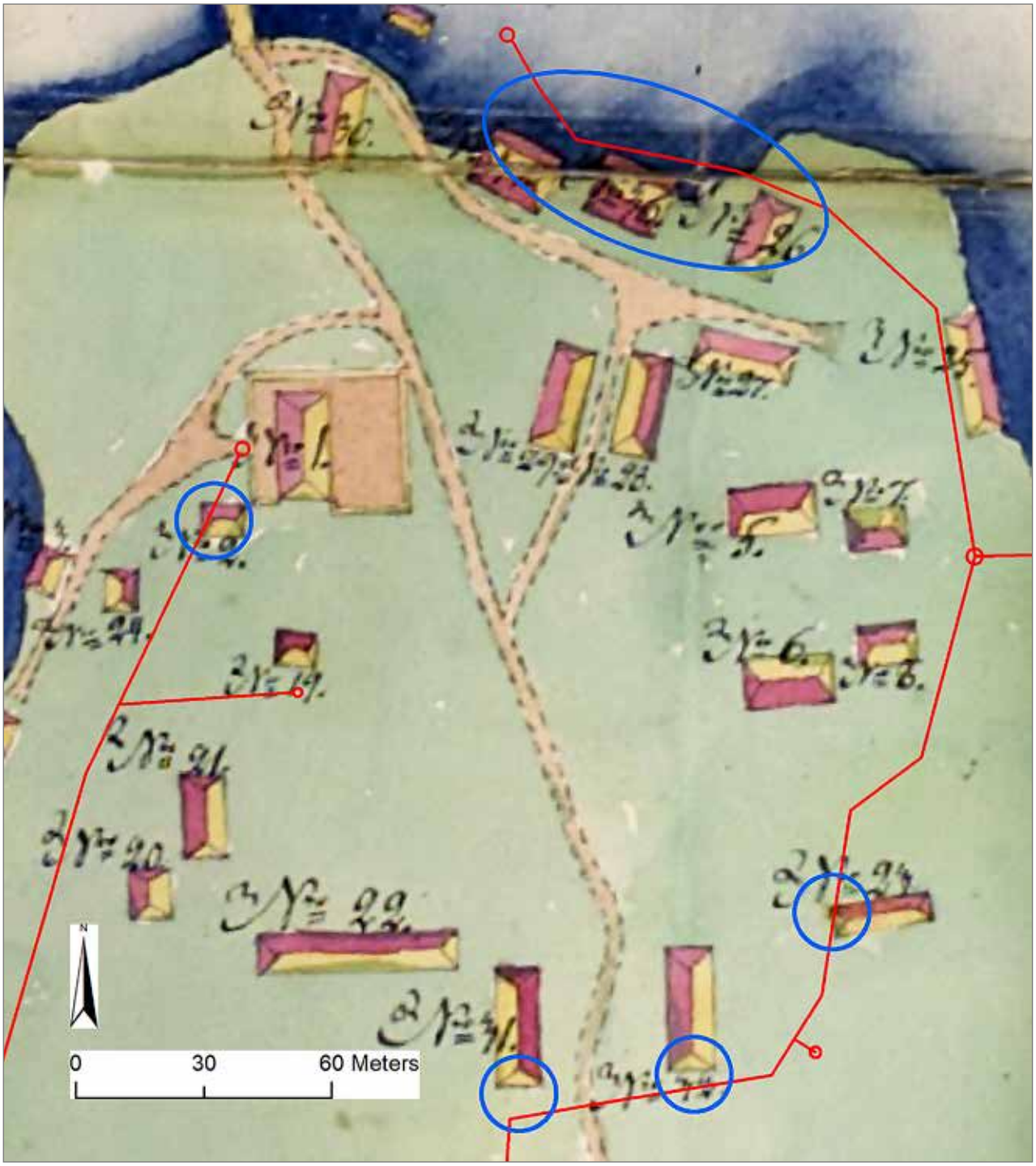

Figur 9. Brandförsäkringsverkets karta från 1811, rektifierad mot ledningsförläggningen. Blå ring markerar potentiell konflikt med byggnadslämningar. Karta Riksarkivet.

band med sågverkslämningens fornminnesförklaring 2016 (Skållerud 86) utfördes en översiktlig kunskapsinsamling, framför allt byråmässig och till mindre del i fält (Bergström 2017). 2017 förundersöktes Skållerud 86, dvs själva sågverkslämningen, inför renovering av kraftverksdammen (Bergstrand 2017).

Syfte och frågeställningar

Utredningens syfte var att ta reda på om någon okänd fornlämningen skulle komma att beröras av det aktuella arbetsföretaget. Dessutom skulle utredningen fastställa antikvarisk status för Skållerud 73:1.

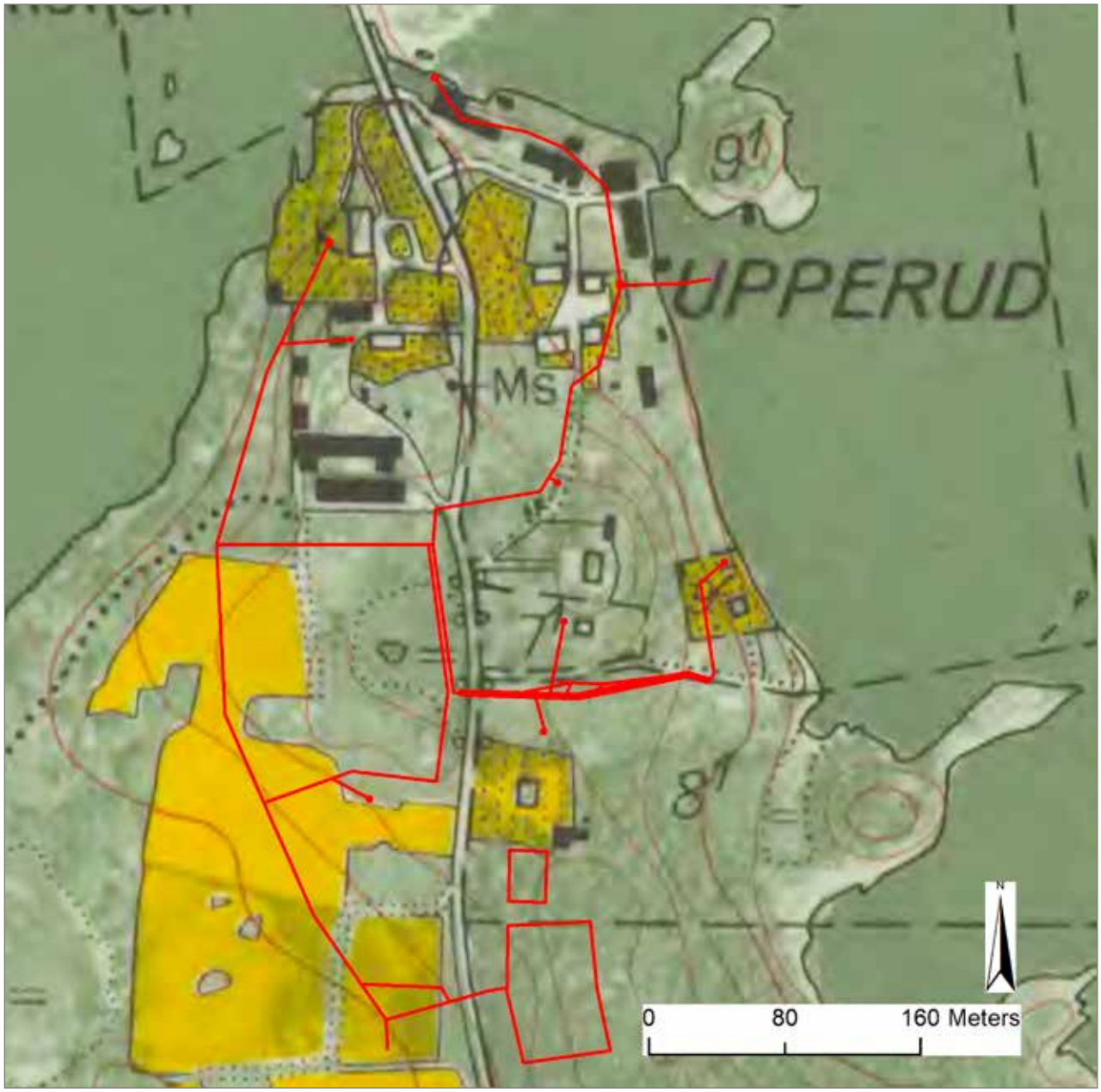

Figur 10. Ekonomiska kartan från 1964, rektifierad mot ledningsförläggningen. Karta Rikets allmänna kartverks arkiv.

Frågeställningar var kopplade dels till den historiska bruksmiljön, dels till förhistoriska verksamheter. Sett till historiska planer över bruket kunde den planerade ledningsdragningen komma att beröra byggnadslämningar som idag inte är synliga ovan mark. Därtill kunde det finnas lämningar från verksamheten som inte går att utläsa ur det arkivaliska källmaterialet.

Vad gäller den förhistoriska potentialen är Skållerud 73:1, fyndplats för korphacka, av särskilt intresse. Fyndet visar initialt att det finns en förekomst av mesolitiska lämningar inom UO. Korphackan som typ har i Västsverige sammankopplats med mellanmesolitiska boplatser (Sandarnakultur). Närmast motsvarande fynd är gjort vid Öresjön, vid östra sidan av Kroppefjäll. Sett till UO:s topografiska belägenhet vid strömfallet är miljön optimal för fiske av vandrande fisk. Likaså bör strömfallet varit en viktig passage i hur man har rört sig i nordsydlig riktning i landskapet. I övrigt kan man notera att fornlämningsbilden för mesolitiska boplatslämningar är gles i närområdet, medan det finns tre hällkistor inom en kilometers radie.

Metod

Utredningen genomfördes med sökschakt och med stöd av studien av historiska kartor. Grävda schakt dokumenterades med inmätning, lagerbeskrivning och vid behov foto.

Genomförande

Sammantaget grävdes 29 sökschakt inom utredningskorridoren (bilaga 1–2). Som framgår av schaktplanen koncentrerades utredningen framför allt till tre områden. Dessa var: 1. Inom det norra området där brukets historiska produktionsbyggnader tidigare har legat, 2. Konstparken där flera kollador skall ha legat. Och 3. Inom den sluttande ängsmarken vid den sydvästra delen av näset. Uppgiften gällande Skållerud 73:1 antikvariska status hanteras genom tre schakt vid museiparkeringen, och två schakt i våtmarken på västra sidan av landsvägen.

Resultat

Totalt togs det upp 29 sökschakt inom valda delar av den planerade ledningsförläggningen (bilaga 1–2). Resultatet är förhållandevis begränsat. Inom schakt 4 påträffades brukets avrivna torkhus eller torktorn, och inom schakt 5 fanns ett omfattade lager med järnslagg från den historiska produktionen av stångjärn m m. I schakt 28–29 fanns delar av en syllstenskonstruktion till en byggnad som återges på Brandförsäkringsverkets karta från år 1811.

Inom området för det stora träsliperibyggnaden fanns ett mäktigt påfört lager med grov makadam (schakt 1–2). Lagret var nära två meter tjockt och måste ha tillkommit som en del av rivningen av byggnaden och konstruktionen av den nya kraftverksanläggningen (figur 11). Denna synes då ha blivit storskaligt urschaktad och ersatt med stora massor makadam.

Schakt 4

Den påträffade byggnadslämningen bestod av en stor volym röd murtegel och hörnet av en liten rest putsad grundmur i tegel (figur 12–13). Schaktytan utgör idag gräsmatta. Torkhuset, med tillhörande torn, uppfördes under första hälften av 1900-talet (okänt vilket år) och revs i slutet av 1960-talet eller början av 1970-talet. Byggnaderna uppfördes öster om det större pappersslipiet, och finns återgiven på Ekonomiska kartan från år 1964 (figur 14). På en flygbild över bruket framträder torkhuset och anslutande torn med all tydlighet (figur 15).

Figur 11. Schakt 1 bestod uteslutande av påförda massor. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Figur 12. Schakt 4 med vy mot öst. Merparten bestod av murtegel från det avrivna torkhuset och/eller torktornet. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Figur 13. Bevarad del av grundmuren till antingen torkhuset eller torktornet. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

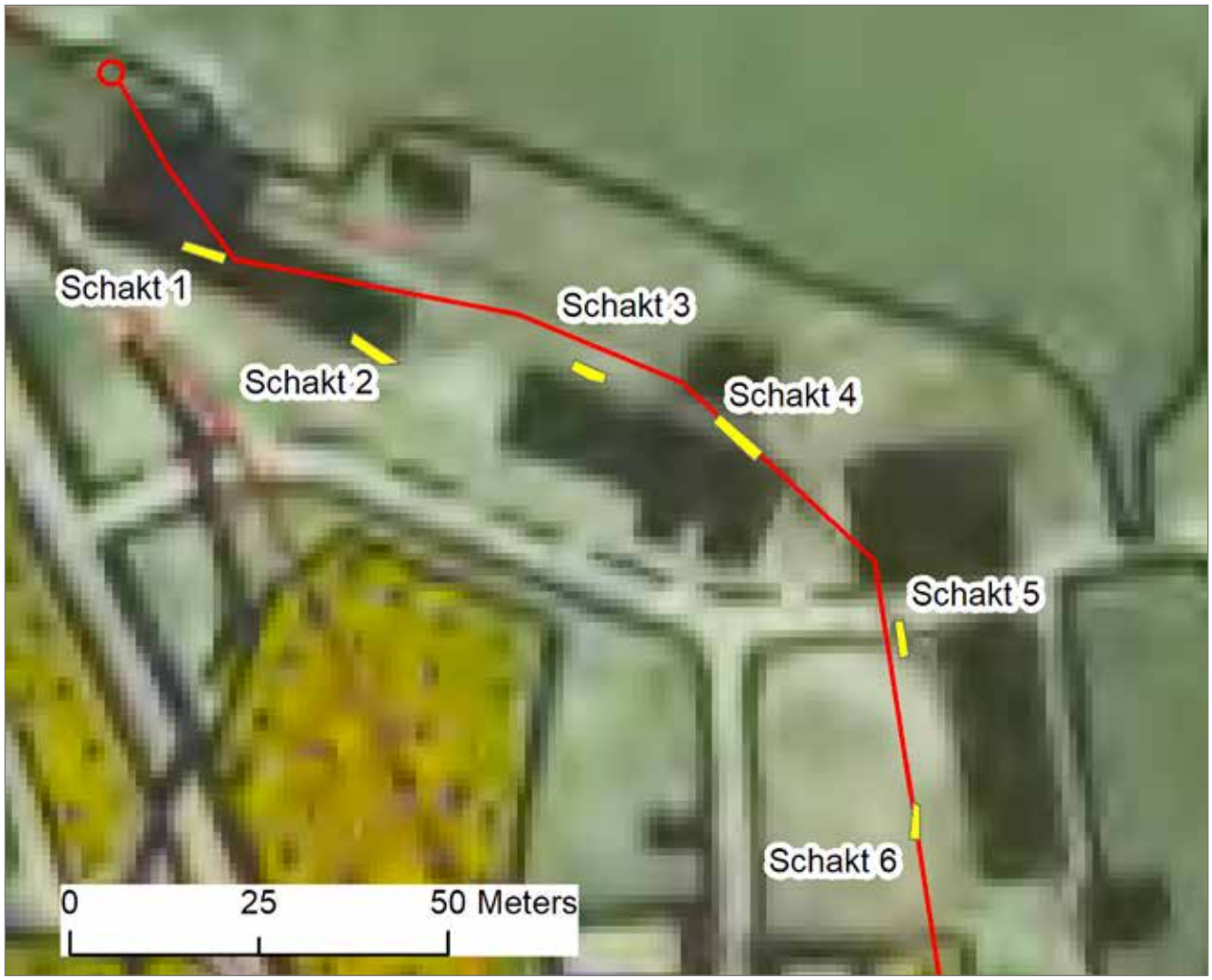

Figur 14. Utsnitt från Ekonomiska kartan 1964, ledningsförläggningen och schakt 1–6. Karta Rikets allmänna kartverks arkiv.

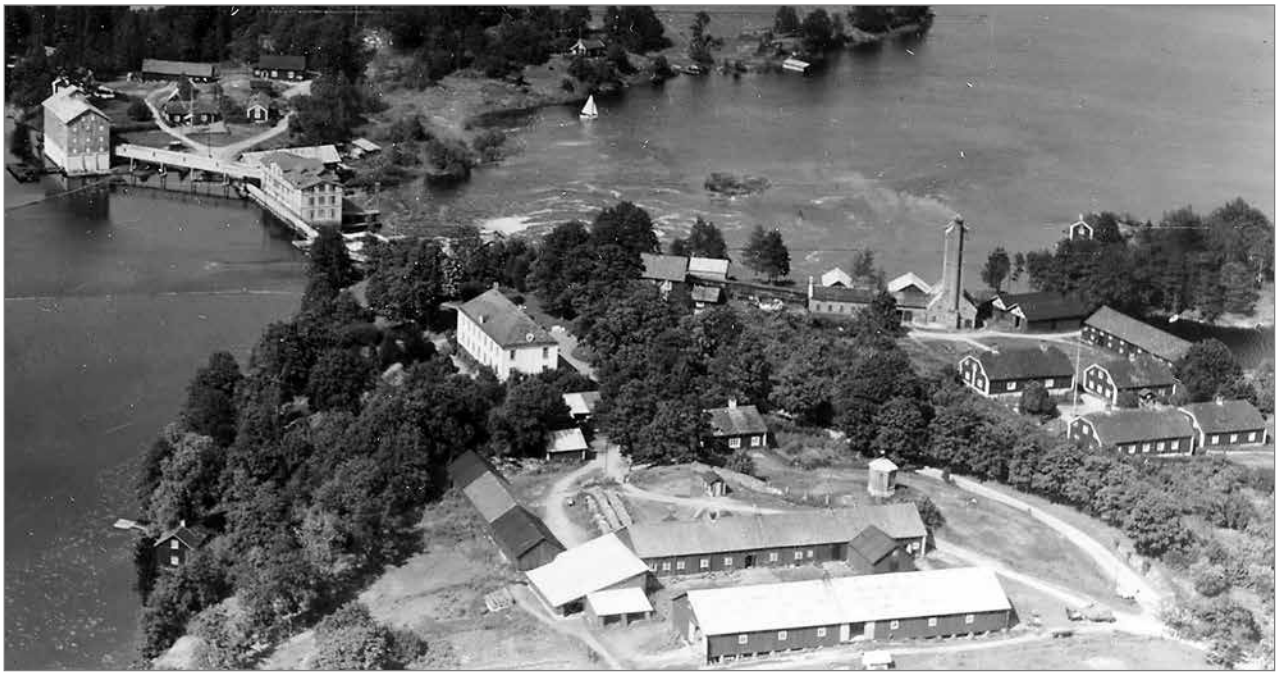

Figur 15. Flygbild från 1941 över Upperuds bruk med vy åt nord. Torkhusets höga torn och bolmande skorsten syns till höger i bilden. Hela byggnaden är uppförd i rött tegel. Halva träsliperibyggnaden kan skönjas bakom trädridån vänster om torkuset. Foto Vänersborgs museum, VMOL7499.

Figur 16. Inom ytan för schakt 5 fanns ett massivt lager med påförd järnslagg. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Figur 17. Profil mot väst i schakt 5, med ljus sjösand varvat med tunna sotlager. I botten av schaktet syns berggrunden. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Figur 18. Syllstenskonstruktion till en av brukets tidigare kollador, eller annan förrådsbyggnad. Byggnadslämningen är lokaliserad i den nuvarande konstparken. Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Schakt 5

Lagret med järnslagg inom schakt 5 var cirka 0,6 meter tjockt och var beläget på mellan 0,5 och 1,1 meter under marknivån (figur 16). Slaggen var avsatt/påfört på ett naturligt sandlager. Det senare var en cirka 0,3 meter tjock lagerföljd bestående av ljus sjösand varvat med sotlager och en mindre mängd grus (figur 17). Schaktbotten var berggrund, på vilken det även förekom enstaka slaggklumpar. Förhållandena speglar sannolikt en strandzon där sotet periodiskt har överlagrats av svämlager (sand). Schaktdjupet var 1,6 meter under befintlig marknivå, eller 44,56 m ö.h. Utifrån detta kan även sägas att Järnmagasinet är uppfört på en massiv utfyllnad av järnslagg.

Schakt 28–29

Syllstenskonstruktionen är en liten synlig rest av det stora bestånd med ekonomihus/kollador och annat som ingick i brukets storhetstid andra hälften av 1800-talet. Som nämns ovan överensstämmer lokaliseringen med en ekonomibyggnad återgiven på försäkringskartan från år 1811. Den dokumenterade delen av lämningen består av kallmurad marksten i ett till två skift, 2,2 meter lång, 1,5 meter bred och cirka 0,4 meter hög (figur 18). Vid sökschaktningen påträffades ytterligare sten som skulle kunna kopplas till byggnadslämningen. Mycket av ytan är dock stört av senare tiders anläggningsarbeten inom konstparken, framför allt anläggandet av förråd och grusgångar. Byggnadslämningens utbredning kunde inte avgöras.

Skållerud 73:1

Inom den för ändamålet undersökta ytan påträffades inga ytterligare förhistoriska fynd eller anläggningar (figur 19). En fördjupning kring fyndet och fyndkategorien spetshacka är författad av Robert Hernek som bilaga 3.

Figur 19. Ett av schakten inom fyndplats Skållerud 73:1. Inga fynd eller anläggningar påträffades. Foto Bohusläns museum.

Figur 20. Sökschakt i våtmarken på västra sidan av landsvägen. Under ett torvlager kom postglacial lera.
Foto Eirik Johansson, Bohusläns museum.

Slutsatser samt åtgärdsförslag

- Lämningen efter torkhuset bör med avseende på byggnadens ålder och koppling till bruksmiljön anses som en övrig kulturhistorisk lämning. Den är anmäld till FMIS med temporärt id BM2018:25 (figur 21).
- Det omfattande lagret med järnslagg i schakt 5 är en viktig del av lämningarna från Upperuds järnbruk, och får därvidlag betraktas som fornlämning. Den vetenskapliga potentialen i slaggförekomsten bedöms dock som begränsad. Den är anmäld till FMIS med temporärt id BM2018:23 (figur 21).
- Byggnadslämningen efter ekonomibyggnaden/kolladan är att betrakta som fornlämning, i det att den enligt arkivhandlingar uppfördes senast år 1811. Den är anmäld till FMIS med temporärt id BM2018:24 (figur 21).
- Antikvarisk status för Skållerud 73:1 bör kvarstå som fyndplats men med ändring till undersökt.

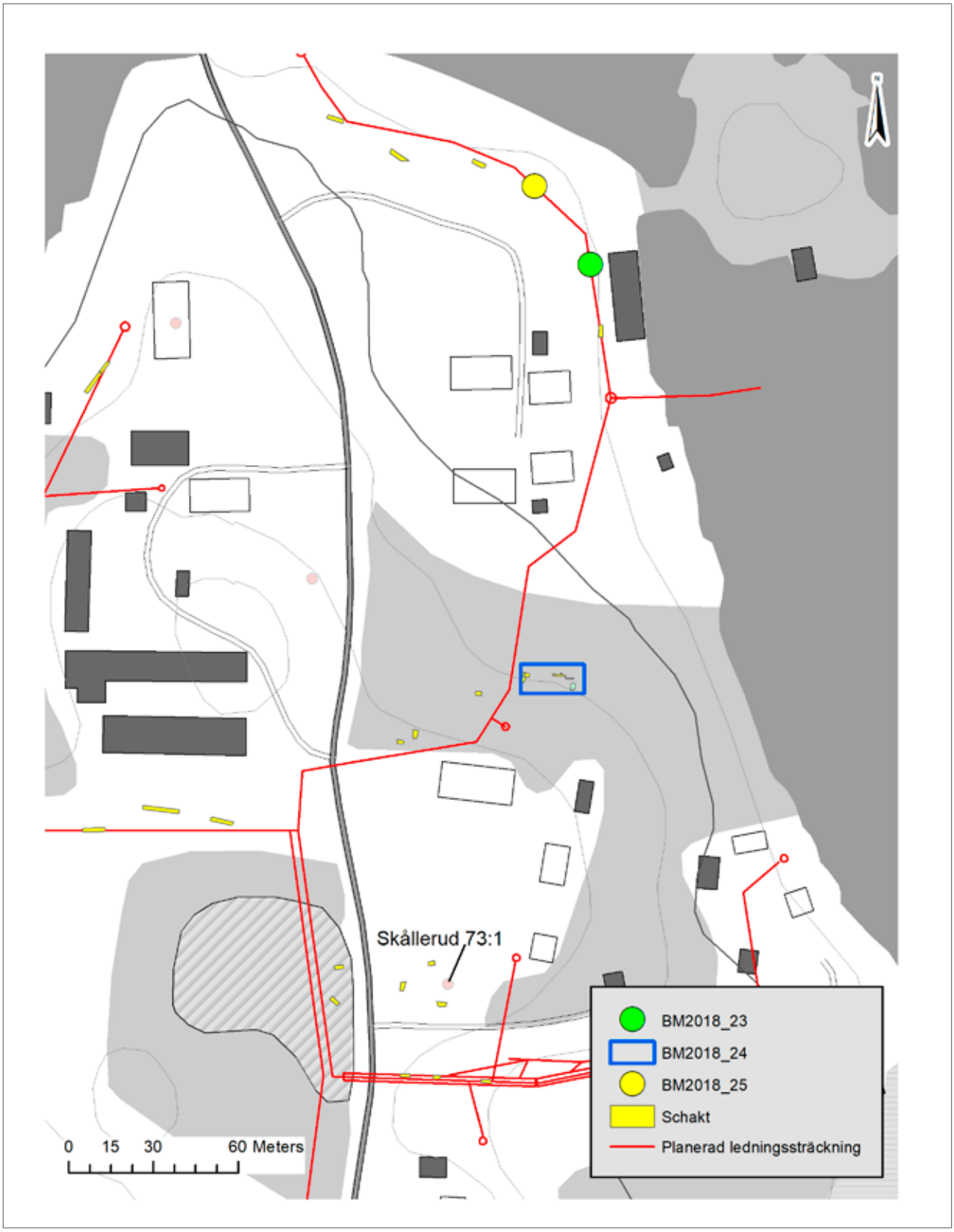

Figur 21. Plan över påträffande anläggningar.

Referenser

Litteratur

Aarsrud, C. 2012. *Upperud. Ett maritimt centrum*. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund. Vänersborg.

Bergstrand, T. 2017. *Upperuds sågverk*. Arkeologisk förundersökning. Skållerud 86, Upperud 9:10, Hökeliden 1:11. Skålleruds socken, Melleruds kommun. Rapport 2017:16. Bohusläns museum. Uddevalla.

Edestam, A. 1977. *De dalsländska järnbruken*. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund. Vänersborg.

Wallman, K. 2005. *Kulturhistorisk byggnadsinventering. Skålleruds socken, Melleruds kommun*.

Otryckta källor

Bergström, L. 2017-01-17. *Mindre arkeologisk utredning för att fastställa fornlämningsstatus inom fastigheterna Upperud 9:10 och Hökeliden 1:11, Skållerud socken, Melleruds kommun*. Västarvet, Vänersborg. Diarienr VA2017-0007.

Muntlig uppgift: Rolf Lundberg, hembygdsforskare och tidigare delägare till bruksfastigheten.

Arkiv

Rikets allmänna kartverks arkiv. Ekonomiska kartan, blad Upperud 9C 5b.

Lantmäteristyrelsens arkiv, Skållerud socken, Upperud nr 1-4. Akt 0156-29:1. Geometrisk avmätning.

Riksarkivet. Brandförsäkringsverket. Upperuds stångjärnsbruk, Skållerud socken. Karta Upperuds bruk år 1811. Försäkringsnummer 8114.

Tekniska och administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr:	431-10172-2018
BM dnr:	18/0120
BM pnr:	18026
Fornlämningsnr:	Skållerud 73:1
Län:	Västra Götalands län
Kommun:	Mellerud
Socken:	Skållerud
Fastighet:	Upperud 2:6, 7:1, 8:1, 9:5
Ek. karta:	9C 5b
Läge:	X6521455 / Y351883
Meter över havet:	40–60 m
Koordinatsystem:	Sweref 99 TM
Höjdsystem:	RH2000
Uppdragsgivare:	Melleruds kommun
Ansvarig institution:	Bohusläns museum
Projektledare:	Thomas Bergstrand
Konsulter:	Stene entreprenad (maskin)
Fältarbetstid:	25–28 juni 2018
Arkeologtimmar:	72
Undersökt yta:	Ca 120 m sökschakt
Arkiv:	Bohusläns museums arkiv
Fynd:	Inga fynd omhändertogs

Bilagor

Bilaga 1. Schakttabell

Bilaga 2. Schaktplan

Bilaga 3. Fördjupning kring Skållerud 73:1 och fynd av spetshackor. Robert Hernek, Bohusläns museum

Bilaga 1. Schakttabell

Schakt	Beskrivning	Kommentar	Höjdvärden (m ö.h.)
Schakt 1	Slyvegetation.		
	0-1,9	Makadam/stenkross. Utfyllnad.	
	1,9-2,2	Kvarts, grus. Påfört.	
Schakt 2	Slyvegetation.		Schaktbotten 48,30
	0-1,5	Makadam/stenkross. Utfyllnad. Enstaka takpannor.	
Scahkt 3	Parkeringsyta		
	0-1,2	Murtegel, byggnadsdetaljer. Raseringslager.	Topp siltlagret 46,35
	1,2-1,40	Silt. Naturlig bottnen.	
Schakt 4	Gräsmatta		
	0-1,0	Tegel, byggnadsdetaljer bla räls.	
	1,0-1,6	Grusig jord med mycket järnslagg, träkol, stenblock, tegelkross och brockor, takskiffer. Grundmur i tegel.	
	1,6/botten	Silt. Naturlig bottnen.	
Schakt 5	Gräsmatta		Berggrund 44,56
	0,-0,1	Gräsmatta, grus.	
	0,1-0,3	Grusig jord. Utjämningslager.	
	0,3-0,5	Heterogent lager med grus, sot, träkol, enstaka tegelbrockor.	
	0,5-1,1	Kompakt lager med järnslagg, fraktion från smulor till block 0,3x0,3.	
	1,1-1,4	Ljus sand varvad med sjögrus och svallad grus och sot.	
	1,4-1,6	Järnslagg, stenblock inbäddat i ljus sand.	
	1,6/botten	Berggrund	
Schakt 6	Gräsmatta		
	0-0,1	Gräsmatta, grus.	
	0,1-0,5	Matjord	
	0,5-0,7	Lera	
	0,7-1,6	Tegel, småsten och block. Raserings-/utfyllnadslager.	
Schakt 7	Gräsmatta		
	0-0,1	Gräsmatta/förna.	
	0,1-0,4	Matjord.	
	0,4-0,5	Grusig sand.	
Schakt 8	Hagmark/paddock.		
	0-0,1	Förna, vitt grus.	
	0,1-0,4	Matjord.	

Schakt	Beskrivning	Kommentar	Höjdvärden (m ö.h.)
	0,4/botten	Grusig silt.	
Schakt 9	Dito schakt 8.		
Schakt 10	Hagmark.		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,3	Matjord.	
	0,3/botten	Grusig sand och berggrund.	
Schakt 11	Hagmark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Siltig grus.	
Schakt 12	Hagmark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/bottne	Grusig silt.	
Schakt 13	Hagmark.		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Grusig silt.	
Schakt 14	Hagmark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Grusig silt.	
Schakt 15	Hagmark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/bottnen	Grusig silt.	
Schakt 16	Hagmark		
	0-0,1	Förna	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Grusig silt.	
Schakt 17	Parkeringsyta		
	0-0,4	Hårdyta och makadam.	
	0,4-0,5	Matjord.	
	0,5-0,6	Sand, grus.	
Schakt 18	Parkeringsyta		

Schakt	Beskrivning	Kommentar	Höjdvärden (m ö.h.)
	0-0,6	Hårdyta, makadam och berggrund.	
Schakt 19	Gräsmatta		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Berggrund.	
Schakt 20	Våtmark		
	0-0,2	Förna, torv.	
	0,2-0,3	Lera.	
Schakt 21	Våtmark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,3	Torv.	
	0,3-0,8	Lera.	
Schakt 22	Gräsmatta		
	0-0,1	Gräsmatta.	
	0,1-0,2	Matjord.	
	0,2/botten	Grus och småsten.	
Schakt 23	Dito schakt 22		
Schakt 24	Gräsmatta		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,2	Matjord. Fynd av enstaka rött lergods.	
	0,2-0,3	Sandig jord.	
Schakt 25	Gräsmatta. Upphöjning.		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,3	Matjord.	
	0,3-0,35-40	Kol och sot.	
	0,4/botten	Gul-röd sand och grus.	
Schakt 26	Stig i konstpark		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,4	Makadam. Påförd.	
	0,4/botten		
Schakt 27	Gräsmatta		
	0-0,2	Förna och matjord.	
	0,2/botten	Berggrund.	
Schakt 28	Gräsmatta		
	0-0,1	Förna.	

Schakt	Beskrivning	Kommentar	Höjdvärden (m ö.h.)
	0,1-0,2	Matjord. Tegelflis, fönsterglas, järnbeslag byggnads-detalj.	
	0,2/botten	Stenblock och grusig gul sand. Schakt delvis inom gångstig.	
Schakt 29	Gräsmatta		
	0-0,1	Förna.	
	0,1-0,25	Grus från stig.	
	0,25/botten	Matjord. Stå större sten möjlig del av syllstenskon-struktion.	

Bilaga 2. Schaktplan

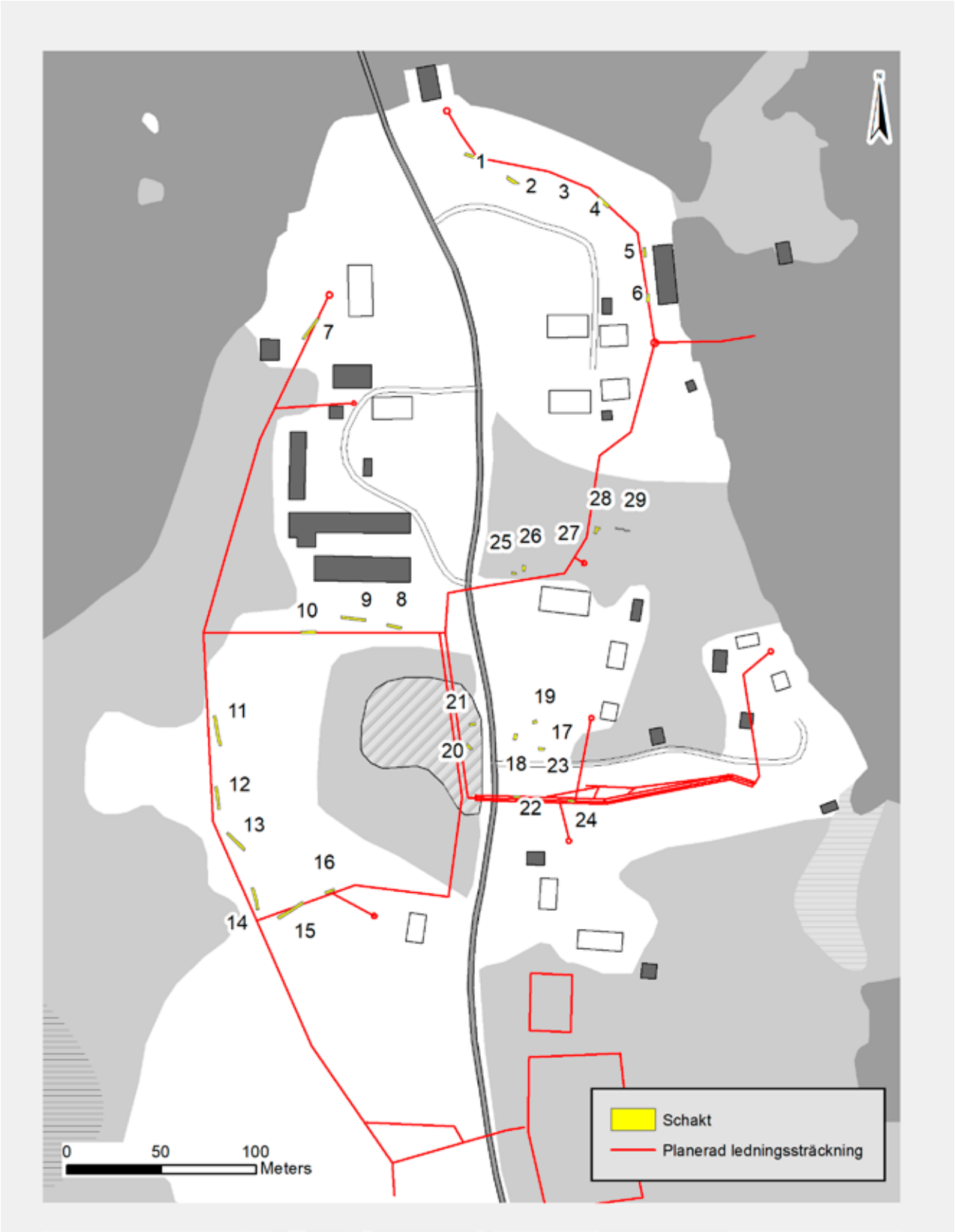

Några tankar kring en spetshacka funnen i Upperud

Robert Hernek

Inom utredningsområdet finns ett lösfynd, Skållerud 73, som förtjänar speciell uppmärksamhet. Det gäller en spetshacka, som utifrån formen också går under benämningen korphacka. De är tillverkade av bergart, ofta skiffer eller skifferliknande bergarter. Skafthålet är nästan uteslutande borrat från två håll vilket bildar en timglasformat tvärsnitt. Med undantag från en känd hacka från Orust, den så kallade Stalahackan, påminner de västsvenska om vanliga korphackor i järn, med två mer eller mindre spetsiga armar. Från Norge uppvisar hackorna en större variation där även stjärnformiga hackor förekommer. Spetshackan från Ör socken i figuren kan sägas vara spetshacka av traditionell typ.

Spetshackor är sällsynta föremål och de enkla, tvåarmade, hackorna har ett centralt utbredningsområde från Oslofjorden och längs svenska västkusten till Göteborg men förekommer också i enstaka exemplar inom hela Vänerregionen (Glørstad 2002:33, Nordqvist 2000:169). Bara ett fåtal hackor har hittas vid arkeologiska undersökningar. För Västsveriges del finns en ofta avbildad hacka från Sandarna (Niklasson 1934) och på den mellanmesolitiska boplatsen vid Båtemyr, Lur 438:1, påträffades två fragmentariska hackor (Johansson 2008) och vid Röra 19 på Orust hittades ett fragment som låg helt nära en trindyxa (Hernek i tryck).

Hackor av sten är en kategori som associeras med offer och prestige och mycket talar för att de i allt väsentligt haft symbolisk rituell innebörd (till exempel Hernek 2005, Glørstad 2010:232, Skår 2003). Detta understryks av att den; »av samtliga äldre stenålderns fornsaker av sten är den enda som kan bära ornering« (Fredsjö 1953:152).

Mycket tyder också på att många hackor förstörts medvetet. På fragmentet från Röra 19 är det tydligt att den fragmenterats vid två helt olika tillfällen (Hernek i tryck). Från en annan hacka, funnen vid Backaliden, Lur socken i norra Bohuslän, finns ett fragment av en dekorerad hacka där själva fragmentet har bearbetats vilket tyder på att föremålet brukats även som fragment (Hernek 2005:288).

Professor Håkon Glørstad har studerat fyndomständigheterna för ett stort antal andra hackor och har funnit att många fynd gjorts i förbindelse med vatten, t.ex. i kanten av älvar, bäckfåror osv. (2010:225). Någon motsvarande studie har inte gjorts i Västsverige men författaren känner åtminstone till en hacka som hittats på drygt 1,5 m djup i en mosse på Orust och liknande fyndomständigheter tycks gälla ett par hackor från Göteborgstrakten (till exempel Balknäs 2003:14).

Hackornas ålder har varit omdiskuterad men för Västsveriges del tycks den uteslutande förekomma i mellanmesolitiska kontexter/Sandarnakultur och mycket talar för att den i främst är knuten till äldsta fasen. Hackan från Röra 19 i ett slutet lager med dateringar 8400–8000 BP.

Hackan från Upperud

Beträffande hackan i Upperud så skall den enligt fornminnesregistret ha en längd av 21 centimeter. Den skall vara förvarad på Håveruds Kanal- och hembygdsmuseum men den har uppenbarligen inte varit utställd och ansvariga kunde inte dra sig till minnes ett liknande föremål men har lovat undersöka saken närmare.

Hackan i Upperud är funnen på krönet av en höjdrygg och själva fyndplatsen är idag en parkeringsplats för Dalslands museum. Fyndplatsen har för cirka 9000 år sedan legat vid stranden på en liten ö invid Storvänern. För cirka 8000 år sedan är fyndplatsen fortfarande belägen på en ö men inte helt invid den dåtida stranden. Om den skulle härröra från en boplats borde det rimligtvis finnas flintfynd i något av de schakt som grävdes i anslutning till fyndplatsen. Då inga flintor hittades är det troligt att hackan blivit deponerat på platsen. För detta talar också det faktum att den uppenbarligen är helt intakt.

Av betydelse i sammanhanget är att topografin är omformad och att det väster om vägen är en våtmark där den uppbyggda vägen fungerar som en fördämningsvall. Mossen bör rimligtvis ha sträckt sig längre mot öster och det är mycket möjligt att spetshackan offrats i våtmarken eller troligare en litet tjärn. Schakt i kanten av våtmarken visade att postglacial lera följde direkt under tjocka torvlager.

Hackorna från Ör socken

Hackan i Upprud är emellertid inte helt unik utan enstaka fynd har gjorts på annat håll både i Värmland (Hynell 2015) och i Dalsland. Här är också ett tillfälle att presentera ett sådant fynd, Ör 87, som tidigare bara

Figur 1. Bilden två fragmentariska spetshackor, båda funna vid Åsane, Ör socken i Dalsland. Båda hackorna är kluvna på längden och på bilden visas båda sidor. Foto Robert Hernek, Bohusläns museum.

förekommit som en enklare skiss i fornminnesregistrets excerpt. Det gäller två stycken hackor, båda funna vid Åsane i Ör socken cirka 5 kilometer VSV om Mellerud. Föremålen, som hittades omkring 1945–1950, finns idag i privat ägo i Frändefors (figur 1). Där anges att; »närmare fyndplats okänd« men undertecknad har fått uppgifter om att fyndplatsen skall vara samma, eller ett trettiotal meter längre norrut, som fyndplatsen för en trindyxa, Ör 88, belägen strax norr om gården.

Den ena hackan är intakt frånsett att den är kluven i längdriktningen och är 20 centimeter lång. Den andra hackan är mera fragmentarisk och även den kluven i längdriktningen. Den är fragmenterad vid skafthålet och skiljer sig främst genom att den har en planare överyta (figur 1).

Litteratur

Balknäs, N. 2003. En hel del halvor – västsvenska spetshackor under mesolitikum. Seminarieuppsats (C-uppsats) i arkeologi. Stencil. *Stockholms universitet*. Stockholm.

Fredsjö, Å. 1953. *Studier i Västsveriges äldre stenålder*. Göteborg.

Glørstad, H. 2002. Østnorske skafthullhacker fra mesolitikum. Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden. *Viking. Norsk arkeologisk årbok*. Bind LXV 2002.

Glørstad, H. 2010. *The Structure and History of the Late Mesolithic Society in the Oslo Fjord Area 6300–3800 BC*. Bricoleur Press. Mölndal

Hernek, R. 2005. *Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän*. GOTARC, Series B. Gothenburg Archaeological Theses No. 38. Coast to coast-books No. 14. Göteborgs Universitet. Institutionen för arkeologi 2005. Göteborg.

Hernek, R. (i tryck). Mesolitiska härdar under gammal våtmark. Arkeologisk undersökning inom del av Röra 19 samt totalundersökning av Röra 231 och Röra 232, Orust kommun, Västra Götalands län. *Bohusläns museum Rapport*.

Hynell, M. 2015. *Värmland längesen: jägarstenåldern*. Mihars förlag.

Johansson, G. 2008. *Båtemyr – den nedre boplatsen. En mesolitisk boplats med hydda och spetshackor. Bohuslän, Lur socken, Skälleröd 1:6, RAÄ 438:1*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Väst Rapport 2008:30.

Niklasson, N. 1934. Den arkeologiska undersökningen (vid Sandarna). I: Alin, J., Niklasson, N. & Thomasson, H. *Stenåldersboplatsen på Sandarna vid Göteborg*. Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles handlingar. Femte följden. Ser A. Band 3, nr. 6. Göteborg.

Nordqvist, B. 2000. *Coastal Adaptions in the Mesolithic. A study of coastal sites with organic remains from the Boreal and Atlantic periods in Western Sweden*. GOTARC, Series B. Gothenburg Archaeological Theses. No 13. Göteborg University, Department of Archaeology.

Skår, Ø. 2003. *Rituell kommunikation i seinmesolitikum. En analyse av hakker og køllers symboliske betydning*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Arkeologisk institutt. Universitetet i Bergen.